

۲۰۱۷۵۲.

نگاهی سیستمی

جامعه‌شناسی تاریخی مکان

دکتر شروین وکیلی

www.ketab.ir

نگاهی سیستمی

جامعه‌شناسی تاریخی مکن

دکتر پروین وکیلی

مدیر تولید	آرش حیدریان
طراحی جلد	آرش حیدریان
چاپ اول	۱۳۹۸
لیتوگرافی/ چاپ	ولیعصر
شمارگان	۵۰۰ نسخه

فروشگاه و مرکز بخش کتاب

تهران، خیابان انقلاب، روبروی دانشگاه تهران، نبش خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۶
کتاب فکر نو ۶۶۴۱۶۱۰۰

فروشگاه اینترنتی فکر نو؛ خریدی کاملاً متفاوت را تجربه کنید

● Fekrenobook.ir ● Fekrenobook ● Fekreno

دیباجه..... ۷

فرگرد نخست: جامعه‌شناسی تاریخی مکان و «جا» - ۱۳

۱۵.....	بخش نخست: استخوان زیست‌شناختی مکان
۱۶.....	گفتار نخست: درک فضا و ساخت مکان
۲۲.....	گفتار دوم: تکامل واگرایی مکان در حشرات اجتماعی
۴۳.....	بخش دوم: گویته‌ی جامعه‌شناختی مکان
۴۴.....	گفتار نخست: تکامل مکان انسانی: خانه، خشت و دیوار
۶۰.....	گفتار دوم: تکامل مکان اجتماعی: زایش شهر و راه در ایران زمین
۸۲.....	گفتار سوم: سیر تحول شهر در خارج از قلمرو ایران زمین
۹۱.....	بخش سوم: اندیشیدن به مکان
۹۲.....	گفتار نخست: الگوهای پیکربندی مکان شهری
۱۰۲.....	گفتار دوم: نظریه‌پردازی مدرن درباره‌ی مکان
۱۱۷.....	گفتار سوم: مکان و قدرت
۱۲۷.....	بخش چهارم: خودرو و خیابان
۱۲۸.....	گفتار نخست: داشتن خودرو
۱۳۱.....	گفتار دوم: پیاده‌ها و سواره‌ها

فرگرد دوم: جامعه‌شناسی تاریخی مکان ایرانی - ۱۴۳

۱۴۵.....	بخش نخست: مقاله‌ها
۱۴۶.....	گفتار نخست: از آیینی مفرغی تا شیشه‌ای: فناوری دیدن خویشتن
۱۸۹.....	گفتار دوم: از آتشکده تا مسجد: سیر تکامل مکان مقدس
۲۰۷.....	گفتار سوم: از گرمابه تا حمام: مکان، بدن و فردیت
۲۹۴.....	گفتار چهارم: از شبستان تا حرم: تبارنامه‌ی نهاد سیاسی زنانه
۳۲۹.....	بخش دوم: یادداشت‌ها
۳۳۰.....	گفتار نخست: آشوب‌آباد
۳۳۹.....	گفتار دوم: «جا»ی «من»
۳۴۲.....	گفتار سوم: بازارچه‌ی اکیاتان
۳۴۹.....	گفتار چهارم: مگامال‌نامه
۳۵۷.....	گفتار پنجم: کافه و فرهنگ
۳۶۰.....	کتابنامه

دیباچه

موضوع این کتاب مکان است. موضوعی بسیار بدیهی، آشنا، پیش‌پا افتاده، و عادی، که دقیقا به همین خاطر ناسازگون، نااندیشیده، مبهم، شگفت‌انگیز و دور از دسترس هم می‌نماید. مفهومی بنیادین، تعیین‌کننده، و اغلب بحث‌ناشده که شیوهی فهم مفهومی‌هایی پرشمار را تعیین می‌کند. برای پرداختن به مفهوم مکان رویکردها و سرمشق‌های نظری گوناگونی وجود دارد. دستگاه نظری جاری در این نوشتار رویکردی است سیستمی که با گام زروان شهرت یافته است. چرا که در کانون آن مفهوم «من» قرار دارد که در بستر زمان پیکربندی می‌شود و شکل می‌گیرد. یعنی مدلی نظری درباره‌ی من‌ها و نهادهاست، که چگونگی جفت شدن انسان‌ها و ساختهای اجتماعی‌شان را بررسی می‌کند. زروان که نام ایزد باستانی زمان در ایران زمین بوده نیز از آن رو بر آن قرار گرفته که از این چشم‌انداز زمان مفهومی کلیدی است که من و نهاد را بر می‌سازد و به نوبه‌ی خویش از دل من و نهاد زاییده می‌شود. در هم تنیدگی زمان و مکان نیز از همین زاویه مورد پرسش قرار می‌گیرد، و آشکار است که مکان نیز در همسایگی زمان خشتی استوار در زیربنای این دستگاه نظری است، و از این رو پرداختن بدان ضرورتی هم‌پایه‌ی زمان دارد.

دستگاه نظری زروان به بنیاد فلسفی خردگرایانه‌ای متکی است که برای فهم زمان و مکان نسبت به آنچه که در آن می‌گنجد، تقدم منطقی قابل است. این دستگاه در ضمن به قدری تجربه‌گرا و رسیدگی‌پذیر است که هیچ مفهومی از زمان و مکان را بر نمی‌تابد، مگر آن که همچون تالی و پیامدی از داده‌ها و شواهد عینی و آشکار و شفاف برآورد گردد. روش‌شناسی این چارچوب در راستای نظریه‌ی سیستم‌های پیچیده قرار می‌گیرد، هرچند سوگیری و مدار گردش اصلی‌اش در امتداد همان اندیشه‌های کهن ایرانی است که از دیرباز زمان و مکان را مهم می‌دانسته و به اندیشه‌ورزی درباره‌اش میدان می‌داده است.

هرچند این دستگاه نظری زروان نام گرفته و بار اصلی بحث درباره‌ی روندهای جامعه‌شناختی-روانشناختی بیشتر بر دوش مفهوم زمان قرار داشته، اما این به غفلتی از اهمیت مکان نینجامیده است. در کاربست‌های مدل زروان برای فهم معنای اسطوره‌ها و الگوهای تاریخ و گفت‌مانهای فلسفی است که مکان نیز خود را نشان می‌دهد و کارکردش به مثابه شالوده‌ی نظم دهنده به چیزها نمایان می‌شود. به این شکل است که نقش پررنگ جغرافیا در تاریخ، جایگاه مرموز و مهم فضا در روایت و موقعیت کلیدی مکان در جایگیری مفاهیم فلسفی آشکار می‌گردد.

اهمیت مفهوم مکان در این دستگاه نظری به قدری برجسته است و معادلات حاکم بر آن چندان برای فهم کلیت اندیشه‌ی سیستمی تعیین‌کننده‌اند، که نوشته شدن نوشتارهایی مستقل در این باره را ضروری می‌ساخت. با این دلیل و مقدمه بود که گردآوری یادداشت‌ها و نکته‌ها و سخنرانی‌ها و مقاله‌هایی

که در پیوند با مکان نوشته شده بود، به نگارش کتابی که در دست دارید انجامید. کتابی که بر مفهوم مکان تمرکز می‌کند و ساختار و کارکرد مکان، الگوهای شکل‌گیری و زایش و مرگ و تحول فضا-مکان، و شیوه‌های صورت‌بندی و پیکربندی و معنادار شدن‌اش را مورد بررسی قرار می‌دهد.

در فرگرد نخست این کتاب با نگاهی سیستمی و میان‌رشته‌ای به بحث مکان خواهیم پرداخت، و منظور از مکان شکلی از فضای فیزیکی است که در نظامی اجتماعی مکیده شده و همچون مفهومی جمعی بازسازی شده باشد. مکان در ضمن زمینه‌ای ذهنی است که چیزها در آن جای می‌گیرد و زیست‌جهان را به ظرفی سامان یافته برای گنجاندن عناصر برسانده‌اش تبدیل می‌کند. در این معنا دست کم در دو سطح ذهن فردی و سامان اجتماعی باید به مفهوم مکان پرداخت و تنها با پژوهش درباره‌ی قواعد پیوست و گسست این دو لایه است که فهمی عمیق‌تر از ماهیت من و نهاد به دست می‌آید.

موضوع اصلی فرگرد نخست مفهوم مکان اجتماعی و معنای مکان شخصی است، و با رویکردی تجربی و تاریخی بدان خواهیم پرداخت. در دستگاه نظری ژرژان چهار لایه‌ی توصیفی پیچیدگی داریم که به «من» متصل می‌شود و کل پدیدارهای انسانی را در بر می‌گیرد. این چهار سطح توصیفی (زیستی- روانی- اجتماعی- فرهنگی) با سرواژه‌ی «فراز» شناخته می‌شوند و ویژگی‌شان آن است که دوتایشان (سطح زیستی و اجتماعی) بیشتر در ساختارهای مادی-انرژیایی ریشه دارند و دوتای دیگر (سطح روانی و فرهنگی) بیشتر از پویایی اطلاعات و نظامهای پردازش بر می‌خیزند. بنابراین دو لایه‌ی سخت‌افزاری و دو لایه‌ی نرم‌افزاری داریم که همچون استخوانی در میانه‌ی گوشته‌ای جایگیری کرده‌اند.

مکان به طور خاص از سخت‌افزار بر می‌خیزد و از این رو در این کتاب این دو لایه را بیشتر خواهیم کاوید. به این شکل که نخست اشاره‌ای کوتاه به آن استخوان زیست‌شناختی می‌کنیم و بعد به آن گوشته‌ی جامعه‌شناسانه می‌پردازیم. در بخش دوم که بدنه‌ی متبل کتاب را بر می‌سازد، سیر تحول مکان را در جوامع انسانی ردیابی خواهیم کرد، و از رهگذر مرور تاریخ شهر و خانه و خیابان و عناصر معمارانه به سوی شیوه‌های سازمان یافتگی مکان پیش می‌رویم. بخش نخست یک پژوهش در حوزه‌ی رفتارشناسی زیستی را در خود می‌گنجاند که برای دستیابی به درکی عمیق‌تر از مفهوم «مکان اجتماعی» لازم است. چرا که توهم مرکزیت انسان و بند بودن این مفهوم به جوامع انسانی را از بین می‌برد و امکان زایش اشکالی به کلی متفاوت از مکان اجتماعی را در گونه‌های غیرانسانی گوشزد می‌کند. این پژوهش ادامه‌ی تحقیقی میدانی است که سالها پیش (در سالهای ۳۷۳۱-۵۷۳۱) درباره‌ی رفتار لانه‌سازی حشرات اجتماعی در دانشگاه تهران انجام دادم و دستاوردش را در همان سالها به صورت پایان‌نامه‌ی دوره‌ی کارشناسی رشته‌ی جانورشناسی تدوین کردم.

پس از این آغازگاه زیست-جامعه‌شناسانه، به ساخت مکان در تمدنهای انسانی خواهیم پرداخت و در ادامه‌ی همان روند تکاملی که درباره‌ی حشرات اجتماعی داشتیم، به ساخت مکان در جوامع انسانی خواهیم پرداخت. یعنی از مقیاس بزرگ و شکل‌گیری شهرها آغاز خواهیم کرد و لایه لایه چشم‌اندازهای خردتر و ظریف‌تری را بررسی خواهیم کرد. در جریان این واریسی موقعیت مرکزی و تعیین‌کننده‌ی حوزه‌ی تمدن ایرانی در سیر تکامل مکان نیز آشکار خواهد شد.

فرگرد دوم این کتاب مجموعه‌ای از نظریه‌پردازی‌ها و یادداشت‌ها را در بر می‌گیرد که محور موضوعی‌شان تکامل مکان اجتماعی در حوزه‌ی تمدن ایرانی است. وقتی از این تمدن ایرانی و قلمرو ایران زمین سخن می‌گوییم، منظورمان یک سیستم جغرافیایی متمایز با حد و مرزهای روشن است که کشور کنونی ایران - یا به تعبیر باستانی دل ایرانشهر - در مرکز آن قرار گرفته است. مرزهای این سیستم جغرافیایی عمدتاً آبی است. در شمال سه بستر آبی دریاچه‌ی خوارزم، دریای خزر و دریای سیاه حد شمالی این سیستم را نشان می‌دهد